

ГЕМИ С ИЗОБРАЖЕНИЯ НА ХЕРМЕС-МЕРКУРИЙ ОТ ПРОВИНЦИИ ДОЛНА МИЗИЯ И ТРАКИЯ

Божидар Драганов

Анотация: В статията е направен опит да бъдат събрани на едно всички геми с изображения на Хермес-Меркурий от територията на римските провинции Долна Мизия и Тракия. В експозето и каталога е извършен не само стилев анализ, но е потърсена и семантиката на изобразителните схеми, съдържащи и някои специфични аспекти, предопределящи поливалентността в религиозните възприятия на божеството. Разкрита е връзката между консервативната римска иконография и символиката на грилите и „гностическите“ знаци, намерила своето отражение в многопластовия образ на Хермес Ψυχοπόμτος.

Ключови думи: Хермес-Меркурий, глиптика, геми, Тракия, Долна Мизия, грели, Ψυχοπόμτος

„Глиптиката“ или резбата върху скъпоценни и полускъпоценни камъни е едно от изкуствата, които най-ярко отразяват стремежа на древния човек към красивото и изящното. Най-старите паметници, достигнали до нас, са открити в Месопотамия, Египет и Крит и датират от IV – III хил. пр. Хр. Гемите са използвани преди всичко като украшения и печати, но също така и като амулети и апотропеи, съчетаващи в себе си практическите, религиозните и естетически нужди и стремления на хората. През различните исторически епохи глиптиката бележи периоди на бурно развитие и затишие, като масовото ѝ разпространение придобива особено големи размери по времето на Принципата. Както в останалите части на Империята, така и във вътрешността на Балканския полуостров, проникването на гемите и глиптиката, като изкуство и художествен

занаят, е пряко свързано с процесите, съпътстващи създаването на римските провинции и последвалото романизиране на населението.¹ Глиптиката в Тракия и Долна Мизия, за разлика от ювелирното изкуство, не се създава на базата на стари традиции. Оскъдните археологически находки, с изключение на няколко пръстени-печати, открити в могилни аристократични некрополи и датирани в широкия диапазон V – II в. пр. Хр., засега не дават доказателства за развитието ѝ на тракийска почва през елинистическата епоха. Това дава основание да се предположи, че глиптиката възниква като отрасъл на художествените занаяти, едва след превръщането на долнодунавските земи в

¹ Ал. Димитрова-Милчева, Антични геми от Исторически музей – Ямбол. – In: *Heros Hephaistos. Studia in Honorem Liubae Ogneanova-Marinova*, Велико Търново 2005, 423.

римски провинции и свързаната с това масова емиграция на търговци и занаятчии от Мала Азия, Сирия и Египет.²

Цялостното проучване на гемите от Долна Мизия и Тракия показва, че от средата на I в. сл. Хр. произведенията на римската глиптика масово навлизат в бита на местното население. В количествено отношение броят на гемите се увеличава пропорционално през целия II в. сл. Хр., докато след средата на III в. сл. Хр. рязко намалява. Тази своеобразна крива би трябвало да се обясни с кризата, която подкопава устоите на Римската империя в този период, и все по-зачестяващите нашествия на варварски племена в пределите на Балканския полуостров. Разбира се, тук могат да бъдат потърсени и други фактори, като например отмиране на господстващата мода и не на последно място – промяна в идеологията и религиозните вярвания на част от местното население. Доказателство за това е констатацията, че след средата на III в. и в началото на IV в. сл. Хр. значително намалява броят на гемите, представящи божества от гръко-римския пантеон, като за сметка на това все по-често върху гемите започват да се представят „грили“, гностически изображения, заклинателни надписи, кабалистични и раннохристиянски знаци.

Както и ювелирството, така и глиптиката, през различните епохи са пряко подчинени на различни моди, в резултат на което едни и същи форми, сюжети и стилови особености могат да бъдат открити в области, отдалечени на огромни разстояния една от друга. Това важи в още по-голяма степен за гемите, при които понякога е много трудно да се открият съществени различия. Същевременно, колкото и да се унифицира и обединява в художествено отношение производството им през римската епоха, все пак изпъкват и някои локални особености.³

² Ал. Димитрова-Милчева, *Антични гами и камеи от Националния археологически музей*, София, 1980 9 – 10.

³ Ал. Димитрова-Милчева, *Антични гами и камеи*, 10;16.

С изключение на няколко импортни екземпляра в голямата си част произведенията на глиптиката от Долна Мизия и Тракия както по стил, така и по изпълнение, се отличават със своя провинциален характер. Анализирайки широко разпространената през II – III в. сл. Хр. група на камеите с женски бюстове, изпълнени в духа на Антонините и Северите, Александра Милчева достига до няколко интересни извода. Стилвият и композиционен анализ на големия брой находки от камеи, чийто ареал на разпространение обхваща както балканските дунавски провинции (Panonia Superior, Panonia Inferior, Moesia Superior, Moesia Inferior, „Trium Daciae“), така и Херсонес, чрез рекрутираните там от Мизия военни части, дава основание, те да бъдат възприемани като продукт на предполагаемите ателиета в Novae, Ratiaria и Viminacium. При систематизирането на данните от разпространението на камеите с женски бюст от края на II – началото на III в. сл. Хр. се установява, че тяхната концентрация обхваща основно „двете“ Мизии и „двете“ Панонии, докато в Британия и западните провинции те липсват или са в единични екземпляри, което е пряко доказателство, че техните производствени центрове трябва да се търсят в района на Долния Дунав.⁴ Наличието на такива ателиета, произвеждащи камеи с женски бюстове, е предпоставка и за предполагаемото съществуване на производство на гами с изображения на божества от гръко-римския пантеон, които също се отличават с провинциалния си характер. Що се отнася до типа на изображенията и стиловите особености, в различните провинции от Долнодунавския ареал се наблюдават и съответните различия. Така например, сравнени с гемите, намерени на юг от Дунав, в Долна Мизия и Тракия, гемите от Romula (Dacia Inferior) и Porolissum (Dacia Porolissensis) показват по-изискан стил

⁴ Ал. Димитрова-Милчева, Гами и камеи от Историческия музей в град Плевен. – In: *Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis. Supplementum IV. Stephanos Archaeologicos in Honorem Professoris Ludmil Getov*, София 2005, 266 – 267.

и техника на изпълнение. Линиите са издължени, а резбата – по-фина и артистична.⁵ И въпреки че част от гемите от Нумизматичния кабинет на Румънската академия на науките, поместени в каталога на Gramatorol, трябва да бъдат причислени като произход към Долна Мизия, все пак количественият анализ показва, че в *Trium Daciaeum* най-широко разпространение придобиват гемите с изображения на Юпитер (на трон или прав) и Хермес-Меркурий, следвани от тези на Минерва, Фортуна, Виктория и Марс.⁶ Гемите от Панония се отличават с по-голямата си сухота, като в стилово отношение показват по-голяма близост с аквилейските. Що се отнася до типа изображения – Юпитер е слабо застъпен, в замяна на по-често срещаните се изображения на Фортуна и Хермес-Меркурий.⁷

При гемите от Долна Мизия и Тракия като водещи се налагат скъсените пропорции със силно подчертана мускулатура и набити форми, представени чрез точна и прецизна резба. Както в цялата римска глиптика, така и в Долна Мизия и Тракия, главно място заемат изображенията на божества от гръко-римския и източен пантеон, като с течение на времето приоритет придобиват божествата, покровителстващи войската, плодородието, търговията и благоденствието.⁸ На първо място в количествено отношение стоят изображенията на Зевс-Юпитер във всичките му иконографски типове, характерни за римската епоха, като тази констатация би трябвало да се възприема по-скоро като отражение на императорския култ, отколкото като някакъв конкретен религиозен символ. Второ място по брой заемат гемите с изображения на Фортуна и нейните символи, като най-често богинята е

представяна в аспекта си на Фортуна-Изида и Фортуна Пантейа.⁹

Значителна част от гемите, открити в Долна Мизия и Тракия, представят изображения на Хермес-Меркурий в обичайната му иконография – прав, с кадуцей и кесия, седнал върху скала или заедно с други божества. До момента са обнародвани над 35 екземпляра, като има и доста голям брой гемии, съхранявани във фондовете на Свищовския и Варненския музей, които все още не са придобили общественост.

Сред проучените гемии се отличават няколко, които се свързват помежду си не само по иконографския тип, който пресъздават, но и по стиловите си особености и маниера на резба, като по този начин образуват една специфична група (кат. №№ 20, 25, 26, 27). Изображенията, гравирани върху тях, се подчиняват на една обща формула – Хермес е представен прав, гол, полуобърнат, с лице в профил надясно, като е стъпил върху означения терен. На главата си носи петасос, а в ръцете си кадуцей и кесия с пари. Самата резба е доста детайлна и с хубаво изпълнение, като с увереност и прецизност предава отделните елементи. Цялостната мускулатура е видимо подчертана. Краката са предадени с по две равномерно удебелявания, като левият е леко отпуснат. Гърдите и коремът се отличават със заоблени контур на линиите, а чертите на лицето са моделирани особено грижливо. В цялото тяло се чувства една лека отпуснатост и студенина, характерни за глиптиката от края на I в. и началото на II в. сл. Хр.¹⁰ Изключителните сходства на стилови белези и иконографски особености са в основата за обединяването им в една стилова група, което

⁵ Ал. Димитрова-Милчева, *Антични гемии и камеи*, 31.

⁶ M. GRAMATOROL, *Les pierres gravées du Cabinet numismatique de l'Académie Roumaine*, Collection Latomus, Bruxelles 138 (1974), 45 – 65.

⁷ Ал. Димитрова-Милчева, *Антични гемии и камеи*, 11.

⁸ Ал. Димитрова, Паметници на глиптиката от римската епоха в България, *Векове*, IV/3 (1975), 67 – 68.

⁹ Ал. Димитрова-Милчева, *Памятники глиптики как источник для изучения культуры и искусства римских провинций Фракии и Мезии. Первые веков н. э. (по геммам Национального археологического музея в Софии)*. Автореферат, Ленинград 1975, 7.

¹⁰ Ал. Димитрова-Милчева, *Антични гемии и камеи*, 12.

е предпоставка условно да се свържат с т. нар. „Майстор на Хермес“.¹¹ Несъмнено с най-богатата жизненост, естетическа прецизност и художествена завършеност се отличава гемата от Чирпан (кат. №20). За разлика от всички други, които са изработени от карнеол, тя е гравирана върху светлолилав аметист със заоблена форма. Освен това в символно отношение е доста по-натоварена. В едната си ръка освен типичния кадуцей Хермес носи и праметната мантия, а в другата наред с кесията с пари държи и два житни класа над кръгъл жертвеник. Хермес започва да бъде изобразяван с житни класове в ръка едва през римската епоха, когато култът на „Гения на добрата съдба“ се припокрива с неговия. Типът на „Vonus Eventus“ предлага голямо разнообразие от атрибути – житен клас, грозд, венец, хламида, блюдо с плодове и дарове, ваза с палмово клонче и др., а цялостното му изображение силно се доближава до младия Хермес, Триптолем и Ерос. Същите стилови белези, които характеризират гемите от гореописаната група, намират своите паралели в Панония, Горна Мизия, Херсонес и Урбниси (дн. Грузия).

Друга група обединява в себе си геми с кат. №№ 3, 11, 28, 29, 30. Изображенията гравирани върху тях се подчиняват на познатата формула – Хермес е представен изправен, гол, полуобърнат надясно, като е стъпил върху очертаня релеф. На главата си носи петасос, в протегнатата напред лява ръка държи кесия, а в дясната кадуцей и праметната мантия. Гравирани форми са едри, с подчертана мускулатура. При всички екземпляри фонът е блестящо полиран, а изображението остава матово. Геми с кат. №№ 3, 28 са изработени от карнеол с различни нюанси, а тези с кат. №№ 11, 29, 30 от кафявочервен или тъмножълт яспис. Това, което отличава тази група от предишната е, че тялото на Хермес е силно извито, доближаващо се дори до есовидна форма. Резбата като цяло е сравнително дъл-

бока, но с доста грубо и схематично изпълнение, формите са заоблени, а при геми с кат. №№ 3, 29 се забелязва видимо скъсяване на пропорциите. Тези различия са обосновани най-вече от хронологическата диференциация, а именно поради факта, че втората група се дисоциира в края на II в. и началото на III в. сл. Хр. Тези геми намират паралели и стилови допълнения в Панония, Горна Мизия, Dacia Porolissensis, Херсонес и Урбниси (дн. Грузия).¹²

Тук бих желал да се спра малко по-подробно на широко разпространената иконография на Хермес-Меркурий върху античната римска глиптика и нумизматика, позовавайки се основно на изследването на В. С. Щербакова за гемите-печати с изображения на бога, открити в Херсонес Таврически.¹³ Като цяло античните геми, откривани на територията на дн. Кримски полуостров и край устията на Днестър, Южен Буг и Днепър, могат да бъдат обособени в три главни групи – такива, които са продукт на художествените занаяти в самите гръцки (малоазийски) политики, такива, които са импорт от изток – Мала Азия, Сирия, Египет и такива, чийто произход трябва да се свърже с долномизийските ателиета. Тук трябва да се спомене, че от Хадриан (117 – 138 год.) нататък, в продължение на столетие, малки поделения (*vexillationes*) на долномизийската армия, контролират важни пунктове в Северното и Североизточното Причерноморие и Крим. Такива са *Tyras*, *Olbia*, *Chersonesus*, *Charax* и *Symbolum portus* (Балаклава). Тук става дума по-скоро за територии под временна окупация (протекторат), отколкото за реална провинциална земя.¹⁴ Поради тази причина, въпреки че някои изсле-

¹² Ал. Димитрова-Милчева, *Антични геми и камеи*, 46 – 48.

¹³ В. С. ЩЕРБАКОВА, Геммы с изображением Гермеса из Херсонесских находок, *КСИА*, 174 (1983), 86 – 91.

¹⁴ Р. ИВАНОВ, Римската войска в Мизия и Тракия. – В: *Археология на българските земи*, Том I. София 2004, 112.

¹¹ Ал. Димитрова-Милчева, *Памятники глиптики*, 7.

дователи считат разглеждания ареал за част от провинция Долна Мизия, не съм включил паметниците от Северното Причерноморие и Крим в приложения каталог, а съм ги използвал преди всичко като паралел при изследването на стиловия анализ.

При проучването на некропола от римската епоха в местн. „Карантинной балке“, край Chersonesus са открити 11 гемии с изображения на Хермес-Меркурий, като всички са датирани в I в. сл. Хр. Върху девет от тях, богът е изобразен в еднаква поза: торсът е представен фронтално или в 3/4, изправен или с лека есовидна извивка, главата е обърната в профил, а кесията е неизменен атрибут. Ръката, държаща кесията винаги е предадена детайлно, независимо дали е отпусната по дължината на тялото или е протегната напред. Върху другата ръка, която понякога не е така ясно отчетлива е праметната хламида (плащ), чийто долен край достига коляното.¹⁵ Същевременно придържа и кадуцей, който е подпрян на рамото. Идентичността на позата на Хермес-Меркурий върху по-голяма част от гемите (не само от Северното Причерноморие, но и от Долна Мизия, Тракия, „Дунавските“ и Западни провинции) не е случайна, а е по-скоро свидетелство за това, че всички изображения произхождат по някакъв начин от един общ оригинал.

В общ аспект, изображенията на Хермес стават особено популярни в I в. сл. Хр. Създаден през класическата и елинистическа епоха, типът на Хермес е един от най-често репродуцираните през римско време в скулптурата, живописата, върху монети и гемии, съдове, бронзова пластика, оброчни плочи и др. Заради многоаспектните му функции, изображенията на бога са едни от най-често копираните, не само в провинциите Долна Мизия и Тракия, но и в цялата Империя.¹⁶ Разбира се,

¹⁵ В. С. ЩЕРБАКОВА, Гемии с изображением Гермеса, 86 – 87.

¹⁶ Ал. Димитрова-Милчева, *Антични гемии от Исторически музей – Ямбол*, 425.

съществуват и отлики в детайлите – по-силно или по-слабо присвит крак или ръка, по-голямо или по-малко обръщане на главата към раменете, изправен или есобразно извит торс, наличие или отсъствие върху главата на крила или крилат петасос и т. н. В различните музеи по света (Ватиканския, Берлинския, Лувъра и др.) се съхраняват множество римски мраморни скулптури на Хермес, които в своето естество се явяват копия на гръцки бронзови оригинали дело на Мирон и Поликлет, които силно наподобяват гореописаната поза. Римските творци пресъздават лицето, косата и торса в стила на своята епоха, но общият вид на скулптурата повтаря произведението на гръцките майстори. Колкото и да са различни копията, в детайлите, те имат множество черти, които ги обединяват. Това са, преди всичко, спокойната, статична поза на фронтално стоящия бог, с леко наклонената или обърната към раменете глава. Фигурата, почти винаги е оголена, а праметнатата хламида покрива само раменете и едната ръка, около която е усукана. Тежестта на тялото пада върху единия крак, а другият е леко изнесен встрани. Атрибутите почти винаги са константни – кесия и кадуцей. Крилата са разположени върху петасоса, главата или сандалите. Всички тези общи признаци се преоткриват в произведенията на глиптиката, дребната бронзова пластика, короупластиката и т. н., което утвърждава схващането, че описаните скулптури са историческото вдъхновение на античните провинциални гравьори, леяри и каменоделци. Но копирайки класически образци по нечия поръчка или по собствено желание, древните майстори, далеч не винаги, се стремят да пресъздадат своето творение, като възможно най-точно копие на оригинала. Напротив, повечето от тях се стараят да придадат някакъв елемент на самостоятелност и креативност на произведението си, изменяйки детайли и повтаряйки оригинала само в общи линии.¹⁷

¹⁷ В. С. ЩЕРБАКОВА, Гемии с изображением Гермеса, 88 – 90.

Разбира се, провинциалното римско изкуство, понякога доста се отдалечава от достиженията на класицизма. Това ясно проличава и при някои от паметниците на глиптиката в Долна Мизия, а именно геми с кат. №№ 31, 32. И двете геми са гравирани върху карнеол, повърхността е заоблена, а фонът и изображението са матово полирани. Произхождат от частна сбирка от Ловеч и се датират в III в. сл. Хр., което се аргументира от стиловия анализ и техниката на изпълнение. Върху тях е изобразен Хермес в познатата иконография – прав, гол, полуобърнат с лице в профил надясно. В дясната си ръка държи кесия, а в лявата плащ и кадуцей. В краката на бога е гравирани петел при гема кат. №32. Характерното е, че резбата е плитка, изпълнението е грубо и схематично, а формите са неразчленени. Тези две геми, заедно с още около тридесетина други, дават може би най-убедителните и интересни данни за дейността на едно местно ателие. Всичките произхождат от Северна България, най-вече от *Novae*, представят различни сюжети, но са обединени от изключителното сходство на стила и техниката на изпълнение. Характерен белег за цялата група е плитката резба и съвършено сумарното и плоскостно третиране на фигурите. Контурите почти се сливат с плоскостта на камъка, телата са тромави и отпуснати, а пропорциите скъсени. Главите са представени като полусфери, без никакъв опит за детайлизиране на чертите на лицето, като се наблюдава явна тенденция към засилено обобщаване и пренебрегване на подробностите. И въпреки че цялостно гемите от тази група са посредствени като изпълнение, то те не са лишени от известна живост, а резбата им се отличава с декоративна обобщеност и простота.¹⁸

В количествено отношение, най-голям брой геми и камеи от територията на Долна Мизия и Тракия са открити в ареала на *Novae*. Тази констатация е валидна и за полускъпоценните камъни с изображения на Хермес-

¹⁸ Ал. Димитрова-Милчева, *Антични геми и камеи*, 13 – 14; 48.

Меркурий, от които над 1/3 произхождат именно оттук. Големият брой геми, между които и незавършени, и очертаващите се групи със своя собствена сюжетна линия, стил и техника на изработка, са предпоставка за предположението, че в пределите на града е съществувало гравьорско ателие, чиято дейност, въз основа на особеностите на стила, може да бъде позиционирана на прехода между II и III в. сл. Хр. Косвени доказателства за наличието на гравьорски работилници по десния бряг на Дунав откриваме и в румънските колекции.

През 70-те години на XX в., Михай Граматопул обнародва богатата сбирка от геми и камеи на Нумизматичния кабинет към Румънската академия на науките. Каталогът съдържа кратко описание на близо 1000 геми от Микенската епоха до XIX в., като над 600 от тях са от римската епоха.¹⁹ За разглежданата от нас проблематика, най-голямо значение има, включената в каталога, колекция на Корнелиу Балаческу, тъй като тя е формирана чрез откупки, основно от територията на юг от Дунав в годините преди Втората световна война. През лятото на 1963 год., колекция „Балаческу“ става притежание на Нумизматичния кабинет към Румънската академия на науките, като към този момент съдържа 117 геми и фактически се явява най-голямата частна сбирка от геми, произхождаща от територията на България.²⁰ По сведения на притежателя на колек-

¹⁹ M. GRAMATOPOL, *Les pierres gravées du Cabinet numismatique de l'Académie Roumaine*.

²⁰ По-малко на брой, но също така интересни с произхода си от България, са произведенията на глиптиката, в колекция Севереяну, сега музей на името на Мария и Георги Севереяну в Букурещ. В Ермитажа в Санкт-Петербург също се съхраняват над сто геми от територията на Долна Мизия и Тракия. През 1885 год. подпоручик Лебедев предава на Държавния Ермитаж 83 геми от римската епоха, закупени в Княжество България. През 1891 год. в Държавния Ермитаж постъпва и колекцията на генералния консул в Одрин К. Н. Лишин, която съдържа 16 геми от римската епоха, произхождащи също така от България. Ал. Димитрова-Милчева, *Антични геми и камеи*, 6.

цията, който води подробна документация при закупуването на предметите, най-много гемии са закупени във Варна, Свищов, Лом, Видин, Арчар и Пловдив.²¹ Шест гемии от колекцията „Балаческу“ представят изображения на Хермес-Меркурий (кат. №№ 12 – 17). По стил, маниер на изработка и сюжет, те не се различават от гореописаните групи, като най-вероятно произхождат от предполагаемите ателиети в Ratiaria, Novae и Odessus. Тук трябва да се направи уговорката, че при анализа на каталога на Граматоул, освен в колекцията на Балаческу, при множество други примери, могат да се посочат технико-стилистическите особености на глиптиката, присъщи на Горна Мизия, Долна Мизия и Тракия през римската епоха. Тези наблюдения показват, че освен в колекцията на Корнелиу Балаческу, много гемии от посочените провинции, попадат и в други големи румънски колекции, което от своя страна, предоставя нов богат сравнителен материал за развитието на глиптиката по нашите земи.²² Това важи в пълна степен и за другите гемии с изображения на Хермес-Меркурий от колекцията на Нумизматичния кабинет към Румънската академия на науките. Стилистическият анализ, обединяващ в себе си суровата, но изразителна резба, скъсените пропорции и подчертаната мускулатура, са предпоставка за вероятното причисляване и на други гемии към групата, произхождаща от Долна Мизия и Тракия. С известни уговорки, тук могат да бъдат посочени гемии №№ 221, 224, 230, 232, 244, 248 от каталога на Граматоул.²³

²¹ Ал. Димитрова, Организация и дейност на нумизматичния кабинет на Румънската академия на науките, *Археология*, XIII/3 (1971), 77.

²² Ал. Димитрова, М. Gramatopol, Les pierres gravées du Cabinet numismatique de l'Académie Roumaine – Collection Latomus, 138, Bruxelles, 1974, p. 5 – 130, XLVII pl. (рецензия), *Нумизматика*, XIV/4 (1980), 29 – 31.

²³ М. GRAMATOPOL, *Les pierres gravées du Cabinet numismatique de l'Académie Roumaine*, 55 – 58, pl. XI–XII.

За нас най-голям интерес представлява гема кат. №12. Тя е изработена от добре оформен кафяв карнеол, леко заоблен от двете страни. В средата на полираната лицева повърхност е разположено *en face* изображение на Хермес-Меркурий. Най-важната констатация при анализа на гемата е, че тя е останала недовършена. От тялото на бога са гравирани торсът и крайниците без ходилата, липсват още шията и главата. През дясната ръка е предметната мантия, чиито тъкани са образувани от тънки линии, а в лявата ръка държи кесия с не цялостно завършена гравировка. Изпълнението се характеризира с внимателно, но не рафинирано предаване на детайлите. Резбата е доста сурова, но е твърде интересна, тъй като ни разкрива особеностите в стила на една провинциална работилница. Ако се обърне внимание на голямото значение на тази гема като незавършена и произхождаща от България, то тя дава неоспорими доказателства за съществуването на гравьорски работилници на територията на провинция Долна Мизия, тъй като е недопустимо незавършени гемии да бъдат предмет на импорт.²⁴

Въпреки че, Colonia Ulpia Ratiaria номинално принадлежи към провинция Горна Мизия, в сферата на ювелирното изкуство и глиптиката може да се каже, че тя образува своеобразно единство с центровете Montana и Almus (Долна Мизия) и Viminacium (Горна Мизия). Това се дължи най-вече на факта, че освен от Трансилванските планини, златарската промишленост в Ratiaria, си набавя суровини и от находищата на златоносен пясък по горното течение на реките Огоста и Златица, които попадат в ареала на Regio Montanensis. Освен това, до 136 год. сл. Хр., Almus е в пределите на Горна Мизия, но след тази дата преминава към Долна Мизия и започва да изпълнява функциите на митническа станция между двете провинции.²⁵ За юве-

²⁴ Ал. Димитрова-Милчева, *Антични гемии и камели*, 21 – 22.

²⁵ Р. ИВАНОВ, *Римска Мизия*, София 2008, 49.

лирното изкуство и глиптиката в Ratiaria са характерни няколко отличителни белега, които в пълна сила важат и за центровете в Долна Мизия и Тракия. Стилистически те се отличават с простотата на орнаменталните мотиви, което придава на накитите и гемите лекота и изящество, като същевременно се усеща влиянието на италианското и сирийско изкуство. Вероятно именно на сирийските търговци и занаятчии се дължи изобилието от полускъпоценни камъни, които широко се използват в ювелирството и глиптиката в Долна Мизия и Тракия. Те са внасяни като суровина („полуфабрикат“) и тук, на място, са оформяни, полирани и гравирани, съобразно модата и изискванията сред местното население.²⁶

Геми с кат. №№ 4, 5 от Novae и с кат. №36 от Ratiaria пресъздават другата основна сценична тема, която се среща в глиптиката и нумизматиката при изобразяването на Хермес-Меркурий, а именно богът седнал върху скала. От трите геми, тази от Ratiaria е с най-висока художествена стойност. Изображението е гравирано върху полупрозрачен червен карнеол с леко заоблена лицева повърхност и изпъкнал гръб. Фонът е силно полиран, а изображението матово. Върху гемата е представен Хермес-Меркурий в зряла възраст, полуобърнат и леко отпуснат, седнал върху скала. Главата е в профил надясно, като на нея има ясно различим петасос. Краката са кръстосани, обути в крилати сандали и леко подпрени върху означения с хоризонтална линия терен. С едната си ръка богът се опира на скалата, а с другата държи кадуцей, върху който е кацнал петел – неговата свещена птица. Мускулатурата на тялото е силно подчертана. Цялостно резбата е плитка и изключително уверена и умела. Единствено лицето е представено малко по-грубо и сумарно, но за сметка на това птицата е гравирана с внимание, детайлно и прецизно. Използваната тема е широко разпространена в глиптиката, като

²⁶ Ал. Димитрова-Милчева, *Антични геми и камеи*, 23 – 24.

за прототип е използвана статуята на Хермес от Херкуланския музей, която е копие на Лизиповия оригинал.²⁷ Интересното при този мотив е, че той намира пълно съответствие в монетите на множество от градовете в Долна Мизия и Тракия,²⁸ което доказва схващането, че много често изображенията представени върху монетите, отразяват прецизно развитието на глиптиката през вековете.²⁹ Поради фината си резба тази гема спокойно може да бъде датирана в края на I в. и началото на II в. сл. Хр. От Aquileia и западните провинции, още от късно-республиканската епоха, са познати подобни по сюжет и изработка геми.³⁰ Подобни по сюжет на разгледаната гема са и геми с кат. №№ 4, 5, произхождащи от ареала на Novae. Те повтарят представената иконографска схема, с тази разлика, че не е изобразена свещената птица на бога – петела, а при гема с кат. №4, вместо кадуцей, в протегнатата напред дясна ръка, Хермес-Меркурий държи кесия. И при двете, телата са с подчертана мускулатура, а резбата е доста груба и сумарна. Поради това датировката им би следвало да се постави в края на II в. и началото на III в. сл. Хр.

От разглеждания ареал произхождат две геми, върху които е представен само бюста на бога – една от Philippopolis (кат. №19) и една

²⁷ Ал. Димитрова-Милчева, *Антични геми и камеи*, 48 – 49, №74.

²⁸ Тази иконография на Хермес-Меркурий, с някои дребни вариации в детайлите се среща в монетосеченето на **Histria**, при управлението на Криспина; **Tomis**, при управлението на Марк Аврелий; **Anchialos**, при управлението на Септимий Север, Каракала, Максимин I и Гордиан III; **Pautalia**, при управлението на Марк Аврелий и Септимий Север; **Philippopolis**, при управлението на Септимий Север и Каракала; **Hadrianopolis** при управлението на Комод и **Perinthus** при управлението на Марк Аврелий и Септимий Север.

²⁹ Й. Юркова, *24 монети и печати от България*, София 1978, 5.

³⁰ E. SIMON, G. BAUCHNENSS, Mercurius. – In: *LIMC*, VI/1 (1992), 512 – 513, №№ 128 – 133.

от Ratiaria (кат. №35). И при двете, прави впечатление детайлното моделиране, правилните пропорции и тенденцията към класицизъм. Този художествен тип е характерен за гръцката пластика от IV в. пр. Хр., откъдето се пренася в римската глиптика. Гемии с изображения на бюст на Хермес-Меркурий са широко разпространени през античността. В Рим се срещат върху стъклена паста още от републиканската епоха, като впоследствие, следвайки стиловете и модни тенденции придобиват популярност във всички провинции на Империята.³¹ В стилово отношение, най-близки до гемата от Ratiaria са паметниците от Горна Мизия и *Trium Daciae*.³² Гемите, представящи бюстове на божества, са интересни и с това, че при някои от тях могат да бъдат доловени нюанси, характерни за римския портрет през императорската епоха. Почти веднага след завладяването на елинистическите държави, Рим възприема и тяхната култура, което води до разцвет на реалистичния портрет на италианска почва още през I в. пр. Хр. В периода на Августовия класицизъм портрета се превръща в обект на култа. Чрез него Август започва да търси връзка и да се отъждествява с Еней, Тезей и Ромул, дори и с Нептун, заради победата си при Actium. Стига се и до идентификацията Август-Меркурий, при която Август е изобразен с кадуцей, което цели да наложи култа към императора между търговците и дребните собственици. Впоследствие се появяват гемии, които изобразяват бюстове с портретни черти на обикновения римлянин, заедно със символите и атрибутите на Хермес-Меркурий.³³

От каменен саркофаг, открит в римския некропол, край с. Беляново, Свищовско

³¹ E. SIMON, G. VAUCHENESS, *Mercurius*, 552, №№ 86 – 105.

³² M. GRAMATOPOL, *Les pierres gravées du Cabinet numismatique de l'Académie Roumaine*, 55 – 56, №№ 216 – 222.

³³ E. SIMON, G. VAUCHENESS, *Mercurius*, 515 – 516, №№ 182 – 191.

(в близост до Novae), произхожда сребърен пръстен с гема от николо (кат. №9). Върху нея е изобразена изправената фигура на Хермес-Меркурий в доста интересна иконография. Облечен е в къса туника, на главата носи петасос, а на краката високи крилати обувки. В лявата, протегната напред ръка държи кесия, а над дясната е представено триделно неясно изображение, което е интерпретирано от проучвателя като пеперуда.³⁴ Пеперудата рядко се среща като атрибут на Хермес-Меркурий, но все пак в античната глиптика са познати изображения на бога, с кацнала пеперуда на дясното му рамо. Несъмнено, тук пеперудата е персонификация на човешката душа, което в случая е предпоставка и Хермес-Меркурий да бъде възприеман в качеството си на *Ψυχολόμος* – „водач на душите“. В старогръцкия език, първоначалното значение на думата „*ψυχή*“ е „душа“, като впоследствие придобива и смисъла на „пеперуда“. Със задгробния живот, съпътстващ прехода на човешката душа след смъртта, се свързва и фактът, че пеперудата е представяна като основен атрибут на Танатос. Пеперудата (душата) сякаш е кацнала на рамото на Хермес *Ψυχολόμος* и той я отнася. Типът на Хермес *Ψυχολόμος* е познат в античната глиптика още от скарабеуидите в етруския „аглоболо“ и „свободен“ стил (430 – 320 год. пр. Хр.). В иконографско отношение, този мотив има две основни разновидности. При първата, богът е представен анфас, с глава обърната наляво. В дясната си ръка държи кадуцей, а в лявата миниатюрно човешко тяло, символизиращо душата на покойника. Тялото на Хермес сякаш лети, носено на крилатите си сандали, а позата му показва колко фина и лека е душата, която придружава до подземното царство. В другата разновидност Хермес е представен в профил наляво. В дясната си ръка държи кадуцей, а на главата си носи петасос. Тялото му е леко приведено, сякаш се кани всеки

³⁴ Д. МИТОВА-ДЖОНОВА, Римският некропол от с. Беляново, Свищовско, *МПК*, XVI/4 (1976), 8 – 12.

момент да повдигне намиращата се пред него човешка глава, която символизира душата на покойника и е вперила умолителен поглед към бога.³⁵

Както и при други паметници на античното изкуство, така и при глиптиката, поради своята многофункционалност, Хермес-Меркурий често е представян с други божества от гръко-римския и източен пантеон. От Долна Мизия и Тракия произхождат три геми (кат. №№ 1, 18, 34), които могат да бъдат обединени в една стилова и иконографска група. И при трите, Хермес-Меркурий, в качеството си на хералд и вестител на боговете, както и на покровител на богатството и просперитета, коронясва с лавров венец Зевс (кат. №18), Тюхе-Фортуна (кат. №1) и статуарно изображение на Изида-Фортуна върху правоъгълен олтар (кат. №34). Всички тези паметници се датират в края на I в. и началото на II в. сл. Хр., а мотивът „Хермес-Меркурий, увенчаващ Тюхе-Фортуна“ е често срещан в античната глиптика.³⁶ В синкретизирания образ на Фортуна-Изида с Хермес-Меркурий, с победен венец в ръка, се възплъщават покровителите на плодородието, гарантите на мира, добруването и щастиято. Те имат своите адепти, както сред цивилното население, така и сред войската.³⁷ Този тип паметници ясно показват настъпващото религиозно взаимодействие във всички римски провинции, обединяващо в едно древногръцки, типично римски и източни (египетски) култове, които взаимно се допълват и обогатяват. Фортуна дава на хората щастливата съдба, Изида – плодородието, а Хермес-Меркурий – богатството.

³⁵ P. ZAZOFF, *Die Antiken Gemmen. Handbuch der Archäologie*, München 1983, №№ 79, 249, tafel 58, 1, 2; 65, 6.

³⁶ M. GRAMATOPOL, *Les pierres gravées du Cabinet numismatique de l'Académie Roumaine*, 58, №№ 248, pl.12.
E. SIMON, G. BAUCHNENSS, *Mercurius*, 522, №№ 266.

³⁷ Ал. Димитрова-Милчева, Геми и камени от Историческия музей в град Плевен, 266.

Появата в края на II в. и в началото на III в. сл. Хр. на т. нар. „грили“ в пределите на Долна Мизия и Тракия също трябва да се свърже с все по-нарастващите културни и религиозни влияния на Египет и Мала Азия в живота на долнодунавските провинции. Названието грили (Grylloi) – карикатура, се среща за първи път през IV в. пр. Хр. По това време Плиний съобщава, че живописецът Antiphilos, по произход египтянин, нарисувал карикатурно изображение под това название. Оттогава под грили се разбира карикатура, гротеска, която включва в себе си най-фантастични съчетания на човешкото тяло с части от тялото на животни, птици, риби, битови и култови предмети.³⁸ Техният прототип, несъмнено трябва да бъде търсен в символизма на персийското изкуство. Фантастичните комбинации от части на животинското тяло с глава на човек се срещат в торевтката, вазовата живопис, коропластиката и глиптиката още в VII в. пр. Хр., а римската епоха предлага едно възраждане и обогатяване на тази тема с ново съдържание.

Още през късната елинистическа епоха грилите придобиват апотропеен характер. Според Плутарх с уродливия си характер апотропеите предпазват от лош поглед, а необикновеното съчетание на човешки и животински черти отслабва лошото въздействие върху човека. Грилите могат да бъдат разделени на две основни групи. Към първата се числят композициите от животинска и човешка глава с тяло на птица (най-често петел). Втората група обединява изображения, при които основата е птица, към чието тяло са прибавени в различни комбинации маски и части от животинското и човешкото тяло.³⁹

Често срещана комбинация е тази на птица, обикновено петел (свещената птица на Хермес), с маска на силен или Пан. В тези

³⁸ Ал. Димитрова-Милчева, *Антични геми и камени*, 15.

³⁹ A. ROES, *New Light on the Grylli*, *JHS*, 55 (1935), 232 – 235.

паметници силенът и маската могат да бъдат свързани с Дионисиевия култ, докато Пан тук би трябвало да се асоциира преди всичко с Хермес и то в неговата първична фертилно-хтонична функция. Още през елинистическата епоха в самотракийските мистерии Хермес, а реципрочо и синът му Пан са свързани със смъртта като хтонична идея и по-точно като път към безсмъртието чрез смъртта⁴⁰ – значително променена тази идея преминава по-късно и в християнството. Композицията между тяло на птица и човешка глава е схващана като образ на душата и е била свързвана с култа към Хермес Ψυχολόμος в неговата функция на спътник на душата в задгробния живот. Тази тема заема широко място не само в италийската глиптика, но и във вазовата живопис. Тя намира и много тясна връзка с гемите от късноимператорската епоха.⁴¹

Като един от представителните примери на описаната група грили, произхождащи от пределите на Долна Мизия и Тракия, може да бъде посочена една гема, открита случайно край *Novae*.⁴² Тя е изработена от червен яспис с леко заоблена повърхност, а фонът и изображението са полирани. Върху гемата е гравирани брадата маска в профил наляво, лежаща върху крака на птица. Изпъкват широкият нос и дългите мустаци. Темето е голо, като тилната част преминава в тяло на петел с високо вдигната глава и широко отворена човка. Резбата е детайлна и плитка, а изпълнението прецизно. Датира се в средата и края на II в. сл. Хр. В общ аспект, грилите, сами по себе си, са натоварени с разнообразна символика, повлияна от преплитането на различни религиозни вярвания, поради което конкретната интерпретация и обвързаност на всеки отделен паметник с определен култ (незави-

симо дали става въпрос за Хермес-Меркурий, Дионис или някое друго източно божество) е доста проблематично и същевременно застрашено от субективизъм.

От Долна Мизия и Тракия произхожда и малка група от гемии, която косвено може да бъде свързана с култа към Хермес-Меркурий. Върху всички тях централно е репродуцирана свещената птица на бога – петелът.⁴³ В символно, апотропейно и религиозно отношение този мотив силно се доближава до контекста на грилите. Тук ще обърна малко по-голямо внимание на три от гемите. Върху първата, гавирана върху полупрозрачен карнеол с оранжев оттенък е изобразен голям петел, обърнат наляво, който кълве от тялото на мъртва мишка.⁴⁴ Като цяло изображенията на петли в различни композиции е широко застъпено в глиптиката, като често пъти повтаря сюжети, заимствани от стенната и вазова живопис и от мозаичното изкуство. В символно отношение, петелът носи, сам по себе си, голяма част от основните характеристики на бог Хермес. Тук не бива да забравяме, че петелът символизира, освен всичко друго и мъжкото начало. Той може да бъде възприеман и като медиатор между двата свята. Живее на земята, но се изхранва от мръсните и нечисти подземни твари (червеи и мишки), което разкрива в пълна степен апотропейните му функции. В определени моменти, но за кратко, той може да се отдели от земята, т.е. от профанното и да се слее със сакралното. Също както Хермес непрекъснато снове между различните светове, но винаги е в по-голяма близост до земята и хората.

Докато в образа на овена, козела и кучето, прозират традициите на архаичното

⁴⁰ Ал. Фол, *Тракийският Дионис. Книга втора: Сабазий*, София 1994, 288.

⁴¹ Ал. Димитрова, *Грили от Националния археологически музей в София, Археология*, XIV/1 (1972), 39 – 40.

⁴² Ал. Димитрова-Милчева, *Антични гемии и камеи*, 15, №251.

⁴³ Подробно за семантичната връзка между Хермес и петела вж. Б. Драганов, *За връзката между петела и Хермес-Меркурий в паметниците от Долна Мизия и Тракия*. – В: *Труды совместной музейно-археологической экспедиции. Выпуск 2*, Брянск – Пловдив, 2014, 27 – 38.

⁴⁴ Ал. Димитрова-Милчева, *Антични гемии и камеи*, 81, №215.

гръцко изкуство, то петела се третира като римско нововъведение в иконографията на Хермес-Меркурий.⁴⁵ В представите на средиземноморските народи петелът се възприема предимно като мощен соларен символ. Почитан като предвестник на светлината, побеждаващ демоните на нощния мрак, той е един от типичните зооморфни символи на Кабирите. Приет е за атрибут на Аполон, Арес и Асклепий, както и за емблема на Атис.⁴⁶ По-специално, белият петел е асоцииран с бог Мен – мъжко анатолийско лунно божество, почитано главно от търговци и занаятчии. В своето съчинение „За свещеното изкуство“, Прокъл Диадох отбелязва, че „... във всеки случай проявлението на соларните символи е по-силно при петела. Това се вижда ясно по чувствителността му към движението на слънцето, тъй като той изпява химн при изгрева му и при другите повратни точки в неговото движение. Поради същите причини някои слънчеви Ангели се виждат в такава форма (т. е. като петли)...“. В първите векове сл. Хр. образът на петела започва да се възприема още и с неговата предпазна психопомпна и фалическа роля. В тези два случая той се асоциира и дори асимилира с образа на бог Хермес, за който се вярва, че е водач на душите на мъртвите и пазач-защитник на вратите на „Ада“, преграждайки пътя на тъмните хтонични сили към света на хората. Поради това схващане, според някои изследователи, в амулетите от римския период (геми, медальони и т. н.) образът на Хермес се представя често под формата на фалически петел, в който са обединени трите му профилактични форми: на Хермес, на петел и на фалус.⁴⁷ От

⁴⁵ К. Колев, Уникални псевдоавтономни Филипополски монети, *ИМЮБ*, 15 (1989), 181.

⁴⁶ В. Любенова, Иконка с изображение на т. нар. Дунавски конници от разкопките при махала Арбанас, гр. Радомир. – В: *Studia in Honorem Alexandrae Dimitrova-Milcheva. Югоизточна Европа през Античността. VI в. пр. Хр. – нач. на VII в. сл. Хр.*, София 2008, 194.

⁴⁷ Н. Марков, Амулет с изображение на петел от времето на късната античност, *Минало*, IX/1 (2002), 10 – 12.

друга страна, петелът е възможно да бъде възприеман и като символ на самата търговия, чийто бог покровител е Хермес-Меркурий.⁴⁸ Ясно е, че връзката между Хермес и петела е полисемантична. Това е предпоставка в някои паметници от провинции Долна Мизия и Тракия, като теракоти, глинени лампи,⁴⁹ бронзови статуетки⁵⁰ и дори част от т. нар. „вотивни пръчици“,⁵¹ представлящи изображения на петел да се потърси отражение на вярвания, свързани с Хермесовия култ.

Втората гема е открита случайно край *Novae* и е изработена от хелиотроп.⁵² От двете страни формата е плоска, а фонът и изображението са полирани. Върху очертания с хоризонтална линия терен е поставен висок съд с форма на бъчва (обърнат, издължен кантарос), който се крепи на три тънки крачета. По средата на съда преминава релефен пръстен, до който се опират два рога на изобилието, а върху него, между житен клас и мак е кацнал петел, обърнат в профил наляво. Паметникът се датира в края на II в. сл. Хр., а множеството древни и източни символи на плодородието и изобилието, предопределят петелът да бъде възприеман като иманентен, на отъждествявания с бога на богатството и печалбата от търговията, Хермес-Меркурий.

Подобна е символиката и на третата гема, която е част от счупен и силно корозирал бронзов пръстен, открит през 1984 год. при проучването на обект „*Подлез археологически*“ в Пловдив (*Philippopolis*). Върху червено-кафяв яспис е представен полуобърнат

⁴⁸ Ив. Дончева, Култът към Хермес в Никополис ад Иструм и неговата територия, *ИРИМ-ВТ*, 17 – 18 (2002 – 2003), 221.

⁴⁹ Н. Танчева-Василева, Антични глинени лампи от музея в Ямбол, *ИМЮИБ*, 5 (1982), 25, № 5.

⁵⁰ L. PETCULESCU, *Antique Bronzes in Romania*, Bucharest, 2003, 124, №№ 125, 126.

⁵¹ И. Църов, Паметници на римската бронзова пластика от Историческия Музей във Велико Търново. – *ГМСБ*, 16 (1990), 41, № 30.

⁵² Ал. Димитрова-Милчева, *Антични геми и камеи*, 85, №236.

надясно петел, който се намира на една хоризонтална плоскост с разположения срещу него рог на изобилието. Пръстенът с тази гема произхожда от затворен комплекс в сондажа в югоизточния ъгъл на помещение №9 на т. нар. жилищна сграда *EIPINI* и се датира преди средата на III в. сл. Хр. Вероятно е собственост на някой от обитателите на сградата. Откриването му на това място поставя неговия притежател в категорията на сравнително заможните граждани на *Philippopolis*, които са живеели в централната част на града. Съчетанието на изобразените тук петел и рог на изобилието са показателни за характера и заниманията на човек, който вероятно дължи своето благополучие на плодородието на земите наоколо, на търговия или занаятчийство – все дейности, покровителствани по един или друг начин от Хермес-Меркурий (*Боспачиева 2005, 170 – 171*).⁵³

В съчетание със символите на плодородието – житен клас, рог на изобилието и пр., петелът е олицетворение на бдителността, която създава изобилие.⁵⁴ Може да се предположи, че съвместното изображение на петел с рог на изобилието, в разгледаните по-горе гемии, символизира именно божество, което е пряко свързано с богатството, неговото придобиване и натрупване. А това несъмнено е Хермес-Меркурий – той донася богатството (рога на изобилието) и чрез (петела) го запазва. Изображението на гемата от *Philippopolis* е важно и поради факта, че повтаря монетен печат на серия квирины, сечени в града по времето на Комод. Върху аверса, зад детския бюст на императора е представен кадуцей, а върху реверса – петел, в ход наляво, с обърната назад глава. Появата на подобно изображение е пряко свързано с бога на богатството и изобилието – Хермес. Вероятно в определен момент

сред гражданите на *Philippopolis* става модно да се популяризират представите за „надежда за благосъстояние“. В отговор на това майсторите на фината глиптика, каквито са и гравьорите на монети, започват да изобразяват един от символите на богатството, свещената птица на Хермес – петела.⁵⁵ Като цяло, иконографската схема на изправена или седяща фигура на Хермес-Меркурий, до която са изобразени петел, овен, козел или някое друго животно се появява в римското монетосечене в периода на управлението на Траян, като в глиптиката нейното репрезентиране датира от началото на II в. сл. Хр.⁵⁶

Появата на грили в Долна Мизия и Тракия по време съвпада с появата на гемии с египетски и гностически изображения, т. е. II – III в. сл. Хр. Гравираните върху гемии изображения на гръко-египетски божества в синкретичната си форма запазват своя египетски характер. Когато върху тях допълнително се прибавят надписи и символи, те се превръщат в амулети, отблъскващи злини, нещастия, болести, природни бедствия, несполелена любов и пр. Тяхната поява се свързва с магиите и дейността на гностическите религиозни секти през първите векове сл. Хр. и късната античност.⁵⁷ Заедно с магиите, гностическите гемии имат изключително благоприятна почва за развитие в Александрия, поради което се предполага, че там са били и главните ателиета за тяхното производство. В този град съществува живата синкретична среда, при която едно до друго съществуват и функционират най-разнородни елементи от културните традиции на Изтока и Запада. Върху магичните амулети се наблюдава сливането на

⁵³ М. Боспачиева, Новоткрити антични гемии от Филиппопол и техните нумизматични паралели, *Нумизматика, сфрагистика и епиграфика*, 2 (2005), 169 – 171, № 1, табло XXXI. 1.

⁵⁴ Дж. Купър, *Енциклопедия на традиционните символи*, София 1993, 159.

⁵⁵ М. Боспачиева, Новоткрити антични гемии от Филиппопол, 170.

⁵⁶ G. SENA CHIESA, *Gemme del Museo Nazionale di Aquileia*, Padova 1966, 137 – 138.

⁵⁷ Ал. Димитрова-Милчева, Гръко-египетски гемии и магически амулети от Тракия и Долна Мизия (I – III в.), *ИСтЗИМ*, 2 (2007), 165 – 167.

античната изобразителна традиция и пантеон с най-разнообразни източни религиозни вярвания: вавилонски, сирийски, юдейски, египетски и т. н.⁵⁸

Изображенията на Изида, Озирис, Серапис, Хор, Анупис върху магичните геми от късната античност придобиват универсален смисъл, който е присъщ на гностическите богове. Божествата от стария египетски пантеон стават олицетворение на астралните, космически сили. Същевременно с това, някои от тях продължават да имат връзка с вярата на египтяните в задгробния живот и във възкресението след смъртта. Такива са изображенията на Озирис във вид на мумия, лъв стъпил (тъпчещ) върху скелет, Озирис и Анупис с атрибути на Хермес Ψυχολόμος. Проявите на сливане на соларните и астрални символи, характерни за старите богове с елинистическите и римските, е резултат от търсенето и утвърждаването на универсални и монотеистични култове. Този процес намира отражение в изграждането на синкретичен образ на гръко-римските и египетски богове.⁵⁹

В Египет, Хермес-Меркурий е отъждествяван с Анупис, като между двете божества има множество общи паралели. Анупис е възприеман като слуга на всички богове, поради което се явява в различни превъплъщения и с различни атрибути. Изобразяван е като човек с глава на куче или чакал. Според египетската митология, той е считан за бог, покровител на балсамирането. Докато са живи хората, Анупис води душите им през мрака на невежеството, а след смъртта им е придружител в подземното царство, във функцията на Ψυχολόμος. След I в. сл. Хр. двете божества започват да се отъждествяват във формата на Херманупис.⁶⁰

⁵⁸ О. Я. НЕВЕРОВ, Магический амулет с изображением богов – покровителей планет, *ГСУ ИФ*, LXXVII/2 (1984), 309.

⁵⁹ О. Я. НЕВЕРОВ, Гностические геммы, перстни и амулеты Юга СССР, *ВДИ*, CXLVII/1 (1979), 96.

⁶⁰ Ал. Милчева. Един Ануписамулет от Филипопол,

От *Novae* произхожда гема от черен яспис, датирана в III в. сл. Хр., която е пряко свързана с разглежданата проблематика и трябва да бъде причислена към гностическите паметници (кат №8). Върху лицевата страна на гемата е представен египетския бог на смъртта и мумифицирането – Анупис, който тук е синкретизиран с Хермес (Херманупис) чрез кадуцей, високите обувки и ключа, основни атрибути, определящи функциите му на придружител и водач на душите на мъртвите в подземния свят. Както при разглежданата гема, така и при повечето, принадлежащи към гностическата група, на обратната страна са изписани т. нар. „характерес“ или сигли (знаци) на имената на планетите, които трудно могат да бъдат дефинирани. Обикновено за означаването им се използват буквени знаци, кръгчета, звезди, очилатоподобни фигури и пр.⁶¹ Тук не трябва да се пропуска и фактът, че Хермес-Меркурий попада сред традиционния иконографски тип на боговете от гръко-римския пантеон, олицетворяващи седемте планети, познати в древността: Кронос (Сатурн), Зевс (Юпитер), Арес (Марс), Хелиос (Слънце), Афродита (Венера), Хермес (Меркурий) и Селена (Луна). Техният порядък никак не е случаен, а съответства на древните, приети в елинистическата епоха представи за планетните сфери – „ἐπιταξίονος“, основаващи се на астрономическите наблюдения за продължителността на орбитите на всяка една от тях.⁶²

Общите изображения на Хермес и Анупис (независимо дали става въпрос за Херманупис или за друга съвместна композиция) не са рядкост в античната глиптика. От *Olbia* произхожда овален червен яспис, датиращ от II – III в. сл. Хр., върху който е представен Херманупис с кадуцей и палмова клонка

ГРАМП, XI (2009), 163 – 164.

⁶¹ Ал. Димитрова-Милчева, Гръко-египетски геми и магически амулети, 169 – 170.

⁶² О. Я. НЕВЕРОВ, Магический амулет с изображением богов – покровителей планет, 307.

в ръка,⁶³ която може да бъде интерпретирана като символ на триумфа над смъртта.⁶⁴ Сходна по изпълнение гема от хелиотроп се съхранява в градската сбирка на Kassel. Върху един гностичен амулет от хематит от същата сбирка са изобразени Хермес, Анубис и свещената птица на Тот, а впоследствие и на Хермес-Тот – ибисът, с кадуцей между крилата. Долу, между краката на Хермес и Анубис, с разпръснати букви е изписано името ΔΑΡΥΝΓΩ, предадено в позитив, което е свързано с Хермес и е неговото тайно гностическо име (κρυπτὸν ὄνομα).⁶⁵ Гемии с изображения на Херманубис са познати и от други музейни сбирки.⁶⁶ От паметниците на глиптиката, открити в Северното Причерноморие, добиваме сведения за съвместното почитане на култа към Хермес, заедно с този към други египетски богове, като например Озирис и Тот. Така например от околностите на Симферопол (ант. Неапол Скитски, Neapolis на Кримския п-ов) произхожда гема от планински кристал, върху която е представен Озирис с кадуцей и палмова клонка в ръка.⁶⁷ В Ермитажа се съхранява магически амулет с изображение на Хермес-Тот и свещената му птица ибис, като над тях отново е изписано тайното гностическо име ΔΑΡΥΝΓΩ.⁶⁸ От колекцията на Т. В. Кибальчич е известна интересна гема, която съчетава в себе си различни божествени символи и атрибути в едно общо тератоморфично съще-

ство. Върху двустранен амулет от зелен яспис е представен четирикрил демон с глава на ибис, който стои върху свита на кръг змия, а в ръцете си държи кадуцей и скорпион.⁶⁹

Наличието на източни и египетски култове в Долна Мизия е обусловено преди всичко от присъствието на етнически разнородна по произход римска войска, докато в Тракия предпоставка за този процес са търговските контакти и големия брой малоазийски преселници. Появилите се през късната императорска епоха гемии с „гностически“ изображения или така наречените „магически амулети“ са доказателство, че в двете провинции настъпват дълбоки промени в идеологията и религиозните схващания, както на местното, така и на придошлото военно население. Понякога гемите показват принадлежност към някои християнски, юдейски или други секти, просъществували чак до времето на Константин Велики, а дори и след него.⁷⁰ Съвместното припокриване на източни, египетски и гръко-римски култове (не само върху паметниците на глиптиката) е илюстрация на сложния път на изкристализирането на идеята за универсален единен бог – Пантеос (Πανθεός). Зевс-Сарапис, Изида, Хнубис, Харпократ и Митра, подобно на Хермес, Херакъл, Дионис, Деметра, Хера и Артемида са схващани от местното население като божества на вегетацията и живота в природата, вероятно, на което се дължи и тяхната нарастваща популярност.⁷¹

Гемите, които носят символи и надписи, свързващи ги с ранното християнство, са малко на брой, но те заедно с паметниците от подобен род, показват безспорното проникване на християнската религия в Балканските римски провинции през II – III в. сл. Хр. Дори след 313 год. много от „езическите“ гемии са преработени, като лесно и бързо придобиват християнски мотиви (в Западна Европа тази

⁶³ О. Я. НЕВЕРОВ, Гностическите геммы, перстни и амулети Юга СССР, 100, № 13.

⁶⁴ J.-C. GRENIER, Hermanubis. – In: *LIMC*, V/1 (1990), 268.

⁶⁵ P. ZAZOFF, Gemmen in Kassel, *AA*, LXXX/1 (1965), 88; 108 – 109, №№ 48; 59, abb. 14; 17.

⁶⁶ P. PHILIPP, *Mira et Magica. Gemmen im Ägyptischen Museum der Staatlichen Museen. Preussischer Kulturbesitz*, Berlin – Charlottenburg 1986, 93, taf. 38, № 142.

C. MICHEL, *Die magischen Gemmen. Zu Bildern und Zauberformeln auf geschnittenen Steinen der Antike und Neuzeit*, Berlin 2004, 53, taf. 16, 1.

⁶⁷ О. Я. НЕВЕРОВ, Гностическите геммы, перстни и амулети Юга СССР, 100, № 22.

⁶⁸ О. Я. НЕВЕРОВ, Магическият амулет с изображением богов – покровителей планет, 308, бел. 14, обр. 4.

⁶⁹ О. Я. НЕВЕРОВ, Гностическите геммы, перстни и амулети Юга СССР, 99, № 13.

⁷⁰ Ал. Димитрова, Гемии-амулети с гностически изображения, *Археология*, X/3 (1968), 26 – 27.

⁷¹ Ал. Димитрова-Милчева, *Антични гемии и камее*, 18.

практика се запазва до Ренесанса). ‘Ερμῆς Κρυφόρος се трансформира в „Добрия пас-тир“, Персей и Орфей – в Давид, Зевс с ореол – в Йоан, а Ерос и Нике – в ангели и херувими.

В НАИМ – София се съхранява гема от корналин с елипсовидна форма, която се датира в IV в. сл. Хр. и представя „Добрия пас-тир“ в познатата му иконография – завръщаш се в стадото с преметнат на плещите „заблуден“ овен (кат. №37). И въпреки явната ранно-християнска символика, гравираниите от двете страни на изображението гръцки букви (ω, χ, β, π, ν), подсказват скрития гностически характер на паметника.

Вторичното преправяне и преизползване на антични гемаи като средновековни накити и печати е едно добре познато явление, особено в Италия, където наследството от античната култура многостранно се използва през ранното средновековие. С различен интензитет, то е характерно и за цяла Европа. Употребата на гемаи не изчезва със залеза на римската култура, а функцията им като печати добива широко разпространение. За пръв път антични портретни гемаи се използват като печати при Каролингите. Голяма е употребата им и във византийската императорска канцелария, като ролята им се засилва особено през XII – XIII в.⁷² Изключение от тази практика не прави и Първото българско царство. Така например, антична гема от карнеол с изображение на Хермес-Меркурий е вградена в кабошона на златен пръстен от Преславското съкровище (кат. №10). Разбира се тук не може да става въпрос за култово-религиозен или географски континуитет. Но все пак, стиловият анализ на пръстена показва, че той несъмнено е резултат на импорт, като първоначалната му украса е изпълнена с богатите и изискани средства и възможности на византийския клетъчен емайл, а инкрустирането на римската гема е извършено вторично, най-вероятно от местни

ювелири.⁷³ В подкрепа на това предположение е и стиловият анализ на изображението на Хермес-Меркурий, което е много близко до паметниците, произхождащи от гравьорските ателиета на Долния Дунав.

В заключение, при цялостния анализ на гемите с изображения на Хермес-Меркурий от територията на римските провинции Долна Мизия и Тракия, трябва да бъде обърнато внимание на няколко основни фактора. В количествено отношение, неговите изображения върху гемаи, заедно с тези на Зевс-Юпитер и Тюхе-Фортуна са сред най-разпространените в двете провинции. И докато при Зевс-Юпитер, тази констатация би трябвало да се обвърже с императорския култ и римската политическа пропаганда, то гемите с изображения на Хермес-Меркурий и Тюхе-Фортуна, възприемани като покровители на късмета, богатството и просперитета, са преди всичко амулети, пряко свързани с индивидуалната вяра на отделния човек. Проблемът при повечето гемаи (не само тези с изображения на Хермес-Меркурий) е, че има крайно оскъдни сведения за произхода им, а само малка част от тях са открити в хода на документирана археологическа работа. И все пак, откритите гемаи в Долна Мизия, превъзхождат с пъти тези, които произхождат от Тракия, като най-голямата м концентрация е в ареала на *Novae*, където със сигурност е съществувало провинциално гравьорско ателие. Цялостният анализ на гемите от двете провинции показва, че в стилово отношение най-силно се доближават до тези от Горна Мизия, Панония, *Trium Daciae* и боспорските каменорезни работилници. Разбира се, не е коректно да се сравнява провинциалното гравьорско изкуство с художествените достижения на италиейските ателиета. Разликите между творбите на най-известния майстор в античната глиптика – Диоскурид, представящи Хермес-Меркурий⁷⁴ и тези, дело на някое провинци-

⁷² T. GESZTELYI, *Antike Gemmensiegel auf mittelalterlichen urkunden.* – In: *Studia in Honorem Alexandrae Dimitrova-Milcheva. Югоизточна Европа през Античността. VI в. пр. Хр. – нач. на VII в. сл. Хр.*, София 2008, 564.

⁷³ Т. ТОТЕВ, *Преславското съкровище*, Шумен 1993, 66, обр. 30.

⁷⁴ P. ZAZOFF, *Die Antiken Gemmen. Handbuch der Archäologie*, №№ 67, 68, tafel 91, 9; 92, 1.

ално гравьорско ателие, като това в *Novae* на пример, са видими от пръв поглед. Прецизната и уверена резба, свършените пропорции, изчистените и реалистични форми и детайли, живите и завладяващи черти на лицето, приближаващи се до унифициран портрет са само част от отличителните белези на италиятското производство. Но тук не бива да забравяме, че провинциалната глиптика притежава своя чар и неоспорими художествени качества и което е по-важно, независимо от изпълнението, те са възплъщение на местните религиозни представи, от които ясно проличава, че в индивидуален план Хермес-Меркурий е сред най-почитаните божества в Долна Мизия и Тракия.

СЪКРАЩЕНИЯ

- ВДИ – Вестник Древней Истории. Москва.
ГРАМП – Годишник на Регионален Археологически Музей Пловдив. Пловдив.
ГМСБ – Годишник на музеите в Северна България. Велико Търново.
ГСУ ИФ – Годишник на Софийския университет. Исторически Факултет. София.
ИБАД – Известия на Българското археологическо дружество. София.
ИМЮИБ – Известия на музеите от Югоизточна България.
ИМЮБ – Известия на музеите в Южна България. Пловдив.
ИРИМ-ВТ – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново. Велико Търново.
ИСтЗИМ – Известия на Старозагорския исторически музей. Стара Загора.
КСИА – Краткие сообщения института археологии. Москва.
МПК – Музеи и паметници на културата. София.
- AA – Archäologischer Anzeiger. Berlin.
JHS – The Journal of Hellenic Studies. London.
LIMC – Lexicon Iconographicum Mythologicae Classicae. Zyrich – München.

MOESIA INFERIOR

1. Oescus. Хермес-Меркурий и Тюхе-Фортуна. Гема. Бял яспис с леко заоблена повърхност и кант, обърнат косо

надолу. Голяма част от изображението на бога е олющено. 1,7 x 1,2 см. Датира се в I – II в. сл. Хр. Съхранява се в Исторически Музей Плевен. Инв. № 1125.

Отдясно на гемата, Хермес-Меркурий прав, гол, фронтално обърнат, коронясва Тюхе-Фортуна. От атрибутите на бога е запазен частично кадучеят и мантията. Главата е в профил наляво. Във вдигнатата ръка държи венец, усукан с лента. Пред него обърната три-четвърти, облечена в дълъг, високо препасан хитон и мантия, обвита около бедрата, е изобразена богинята с обичайните си атрибути – рог на изобилието и кормило. Тялото е силно извито. Главата в профил е с фризура – руло от коси около лицето (*Haarollenfrisur*) и *modius*. Теренът е означен. Изработката е фина и изящна. Гемата е сходна по изпълнение и сюжет с геми №№ 19, 34.

Ал. ДИМИТРОВА-МИЛЧЕВА, Геми и камеи от Историческия Музей в град Плевен. – In: *Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis Suppl. IV. Stephanos Archaeologicos in Honorem Professoris Ludmil Getov*, София 2005, 264 – 276, № 4.

2. Novae. Хермес. Гема. Случайна находка. Кафявочервен, полупрозрачен карнеол. 1,1 x 0,75 x 0,3 см. Формата е плоска от двете страни. Цялата повърхност е полирана, а изображението е матово. Страничният ръб е високо очертан към повърхността. Откъм гърба има олющвания по ръба. Съхранява се в Исторически Музей Свищов, Инв. № I – 1999. Датира се в I – II в. сл. Хр. Хермес е прав, гол, три-четвърти обърнат надясно, с лице в профил надясно. Стъпил е върху очертания с права линия терен. В ръцете държи кесия и кадучей. Върху дясната ръка е праметната хламида. Краката са обути във високи обувки. Косата образува своеобразен венец около лицето. Резбата е точна, със заоблени линии.

Ал. ДИМИТРОВА-МИЛЧЕВА, *Gemme e camei del Museo Storico Comunale di Svištov, Ratiarensia*, 3 – 4 (1987), 202, № 18.

3. Novae. Хермес. Гема. Случайна находка. Тъмночервен, непрозрачен карнеол. Повърхността е леко заоблена, а гърбът силно изпъкнал. Фонът е матово полиран, с леки олющвания по гърба. Датира се във II – III в. сл. Хр. Съхранява се в НАИМ – София. Инв. № 5208.

Хермес е прав, обърнат напред, с глава в профил надясно. Стъпил е върху очертания терен. Резбата е дълбока, а изпълнението много грубо и схематично. Пропорциите са скъсени. Типът е сходен с тези на геми №№ 11, 28, 29, 30.

Ал. ДИМИТРОВА-МИЛЧЕВА, *Антични геми и камеи. От Националния Археологически Музей в София*, София 1980, 48, № 70.

4. Novae. Хермес. Гема. Случайна находка. Керемиденочервен яспис с плоска форма. 1,4 x 1,0 см. Гемата е пропукана и олющена по края. Фонът и изображението са полирани. Датира се във II – III в. сл. Хр. Съхранява се в НАИМ – София. Инв. № 8106.

Хермес е гол, обърнат наляво, седнал на скала. На главата си носи петасос. Краката са кръстосани, с лявата ръка се подпира на скалата, а в протегнатата напред дясна ръка държи кесия. Мускулатурата е подчертана, а резбата е груба. Типът е сходен с този на гема, открита в ареала на *Ratiaria* №36 и гема №5.

Ал. ДИМИТРОВА-МИЛЧЕВА, *Антични геми и камеи*, 49, №75.

5. Novae. Хермес. Гема. Случайна находка. Аметист, с виолетово прозрачен цвят. Силно изпъкнала форма от двете страни. 1,2 x 0,85 x 0,45 см. Повърхността е полирана, изображението е матово. Сравнително дълбока резба. Съхранява се в Исторически Музей Свищов, Инв. № I – 923. Датира се във II – III в. сл. Хр.

Хермес е гол, обърнат наляво, седнал на скала. На главата си носи петасос. Краката са кръстосани, с лявата ръка се подпира на скалата, а в протегнатата напред дясна ръка държи кадучей. Мускулатурата е подчертана, а резбата е груба. По тип е сходна с гема №4.

Необнародвана. Благодаря за информацията на проф. Александра Милчева.

6. Novae. Хермес. Гема. Случайна находка. Червен карнеол, заедно с щита на бронзов пръстен. 1,65 x 1,25 см. Плоска форма. Съхранява се в Исторически Музей Свищов, Инв. № I – 899. Датира се във II – III в. сл. Хр.

Представен е Хермес с венец на главата. Дълбока резба, хубаво артистично изпълнение. Необнародвана. Благодаря за информацията на проф. Александра Милчева.

7. Novae. Хермес. Гема. Случайна находка. Непрозрачен карнеол с кафяв цвят, в щита на модерен пръстен. 1,4 x 1 см. Отляво, пред брадичката е олющена. Фонът и изображението са матови. Съхранява се в Исторически Музей Свищов, Инв. № I – 1983. Датира се във II – III в. сл. Хр.

Изобразена е глава на Хермес с крилата шапка, петасос, в профил наляво. Резбата е плитка, със заоблени линии и изящен профил. Под изображението има надпис на гръцки:

ΑΛΕΧΗΔΡΩ.

Необнародвана. Благодаря за информацията на проф. Александра Милчева.

8. Novae. Херманубис. Гема. Случайна находка. Черен ястис. Съхранява се в Градски исторически музей Свищов. Инв. № I 1401. Камъкът и изпълнението датират паметника към III в. сл. Хр.

В рамката на уроборус, символ на вечността, е представен Херманубис, полуобърнат надясно. Облечен е с къса римска туника и мантия (хламида), праметната през дясната ръка, с която държи кадуцей, леко наклонен встрани. В леко свитата лява ръка държи ключ. На краката си носи високи обувки. Характерната глава на чакал е високо вдигната нагоре. Резбата е плоска и повърхностна. Пропорциите са издължени. Облеклото е предадено чрез едри паралелни линии. На обратната страна на гемата са изписани т. нар. „характерес“.

Ал. ДИМИТРОВА-МИЛЧЕВА, Гръко-египетски гемии и магически амулети от Тракия и Долна Мизия (I – III в.). – *ИСтЗИМ*, 2 (2007), 169 – 170, обр. 6.

9. Беляново, Свищовско. Хермес. Сребърен пръстен с гема. Пръстенът е направен от доброкачествено сребро с висока проба. Халката е масивна и има елипсоидна форма с полуелипсоидно сечение. На лицевата страна се разширява и в нея е вкопано гнездото на гемата. Тя е елипсо-

видна с размери 1,7 x 1,2 см. Изработена е от сивосин стеатит – никола. Има форма на пресечен конус. От двете страни на гемата от пет точки излизат пет канелюри. Тя е част от инвентара, открит в каменен саркофаг, с размери на коритото: дълж. 220 см; шир. 90 см; дълб. 70 см и дебелина на стените 15 см. Датира се в средата на III в. сл. Хр.

На изгладеното поле е изобразена правостоящата фигура на Хермес, в ход наляво. Тялото е зле пропорционирано, движението е неуверително и позата преднамерена. Облечен е в къса туника. На главата има петасос, а на краката високи обувки с криле. В лявата ръка изнесе на напред и встрани държи кесия, а около дясната ръка, под лакътя, е праметнат някакъв обемист предмет, под който се подава краят на развятата хламида. Над дясната ръка е представено триделно неясно изображение, което може да бъде интерпретирано като издута торба и кадуцей или пеперуда, символ на душата, отнасяна в отвъдния свят от Хермес Ψυχοπόμπος. Гемата произхожда от някое провинциално ателие.

Д. МИТОВА-ДЖОНОВА, Римският некропол от с. Беляново, Свищовско, *МПК*, XVI/4 (1976), 8 – 12, обр. 1.

10. Преслав. Хермес. Златен пръстен с гема. Част от „Преславското съкровище“. Диамет. 1,8 см; диамет. на щита 2,1 см; теж. 8,65 гр. Върху оформения с кръгли завитъци по края елипсоиден щит е вградена вторично римска гема от тъмночервен карнеол.

Върху гемата е гравирано изображение на Хермес. Той е прав, гол, полуобърнат надясно, с праметната мантия на ръката. Тялото е есовидно извито. В протегнатата напред лява ръка държи кесия, а в дясната кадуцей. На главата си носи петасос.

Т. ТОТЕВ, *Преславското съкровище*, Шумен 1993, 66, обр. 30.

11. Неизвестно местонахождение. Врачанска област. Хермес. Гема.

Случайна находка. Яспис, кафявочервен цвят с част от щита на железен пръстен. Формата е плоска от двете страни с елипсоидно очертан страничен ръб. 1,4 x 1,0 x 0,4 см. Фонът е блестящо полиран, а изображението е матово. Датира се във II – III в. сл. Хр. Съхранява се в НАИМ – София. Инв. № 5156.

Хермес, прав, полуобърнат надясно, е стъпил върху означения с хоризонтална линия терен. Тялото е леко извито надясно, а на главата си носи петасос. Формите са едри с подчертана мускулатура. Типът е сходен с тези на гемии №№ 3, 28, 29, 29.

Ал. ДИМИТРОВА-МИЛЧЕВА, *Антични гемии и камеи*, 47, №65.

12. Неизвестно местонахождение. Novae? Хермес. Гема. Случайна находка. Колекция „Балаческу“. Добре обработен кафяв карнеол с леко заоблена от двете страни форма. 1,5 x 1,3 x 0,5 см. Съхранява се в Нумизматичния кабинет на Румънската академия на

науките – Букурещ. Инв. № 163. Датира се в края на II – началото на III в. сл. Хр.

В средата на полираната лицева повърхност е разположено *en face* изображение на Хермес. Гемата е останала незавършена. От тялото на бога са гравирани торсът и крайниците без ходилата, липсват още шията и главата. Мускулите на гърдите и корема са детайлно предадени. На лявата ръка е праметната хламида, чиито тъкани са образувани от тънки линии, а в лявата ръка държи кесия с нецялостно завършена гравировка. М. GRAMATOROL, *Les pierres gravées du Cabinet numismatique de l'Académie Roumaine*, Collection Latomus, Bruxelles 138 (1974), 57, №242, pl. XII; Ал. ДИМИТРОВА-МИЛЧЕВА, *Антични геми и камеи*, 21.

13. Неизвестно местонахождение. Novae? Хермес. Гема. Случайна находка. Колекция „Балаческу“. Червен полупрозрачен карнеол. Овална, яйцевидна форма. 1,1 x 0,7 x 0,3 см. Съхранява се в Нумизматичния кабинет на Румънската академия на науките – Букурещ. Инв. № 168. Датира се във II – III в. сл. Хр.

Хермес е представен прав, гол, обърнат наляво. В една-та ръка държи кадуцей, а в другата кесия. Сравнително дълбока резба. Фонът е полиран. М. GRAMATOROL, *Les pierres gravées du Cabinet numismatique de l'Académie Roumaine*, 56, №223, pl. XI.

14. Неизвестно местонахождение. Novae? Хермес. Гема. Случайна находка. Колекция „Балаческу“. Калциран карнеол. Овална, яйцевидна форма. 1,4 x 1 x 0,3 см. Съхранява се в Нумизматичния кабинет на Румънската академия на науките – Букурещ. Инв. № 165. Датира се във II – III в. сл. Хр.

Хермес е представен прав, гол, обърнат надясно. В лявата ръка държи кадуцей и праметната хламида, а в дясната кесия. На главата си носи петасос. Тялото е *s-овидно* извито. До краката му е изобразен кръгъл жертвеник. Обратната страна на гемата е леко изпъкнала. Фонът е полиран.

М. GRAMATOROL, *Les pierres gravées du Cabinet numismatique de l'Académie Roumaine*, 56, №229, pl. XI.

15. Неизвестно местонахождение. Novae? Хермес. Гема. Случайна находка. Колекция „Балаческу“. Двупластов карнеол. Овална, яйцевидна форма. 1,6 x 1,2 x 0,5 см. Съхранява се в Нумизматичния кабинет на Румънската академия на науките – Букурещ. Инв. № 146. Датира се във II – III в. сл. Хр.

Хермес е представен прав, гол, обърнат наляво. Носи петасос с крилца и е обут в крилати сандали. В ръцете си държи кесия и кадуцей. Пред него е изобразен кръ-

гъл жертвеник. Лицевата страна на гемата е леко изпъкнала. Сравнително дълбока резба. Фонът е полиран. М. GRAMATOROL, *Les pierres gravées du Cabinet numismatique de l'Académie Roumaine*, 57, №240, pl. XII.

16. Неизвестно местонахождение. Novae? Хермес. Гема. Случайна находка. Колекция „Балаческу“. Карнеол. Овална, яйцевидна форма. 1 x 0,8 x 0,4 см. Съхранява се в Нумизматичния кабинет на Румънската академия на науките – Букурещ. Инв. № 167. Датира се във II – III в. сл. Хр.

Хермес е представен прав, гол, обърнат леко надясно. В ръцете си държи кадуцей и скиптър. Пред него е изобразен кръгъл, цилиндричен жертвеник. Изображението може да се интерпретира и като Марс с гладиум и копие, а пред него схематичен трофей.

М. GRAMATOROL, *Les pierres gravées du Cabinet numismatique de l'Académie Roumaine*, 57, №245, pl. XII.

17. Неизвестно местонахождение. Novae? Хермес. Гема. Случайна находка. Колекция „Балаческу“. Жълт карнеол. Овална, яйцевидна форма. 1,3 x 1 x 0,5 см. Съхранява се в Нумизматичния кабинет на Румънската академия на науките – Букурещ. Инв. № 204. Датира се във II – III в. сл. Хр.

Изображението на Хермес е схематично. Той е представен прав, гол, обърнат надясно. В дясната ръка държи кесия, а в лявата кадуцей. Лицевата и обратната страна на гемата са леко изпъкнали. Сравнително дълбока резба. Фонът е полиран.

М. GRAMATOROL, *Les pierres gravées du Cabinet numismatique de l'Académie Roumaine*, 57, №246, pl. XII.

18. Неизвестно местонахождение. Варненска област. Хермес и Зевс. Гема. Кафявочервен карнеол. Съхранява се в Археологически Музей Варна. Датира се в I – II в. сл. Хр.

Зевс е полугол, обгърнат с мантия. Седи на трон, под (маслиново?) дърво. Пред него е изобразен Хермес, прав, гол, полуобърнат надясно. Тялото е с лека *есовидна* извивка. Главата е в профил надясно. В протегнатата напред ръка държи венец, с който овенчава Зевс, а в лявата кадуцей. По изпълнение и сюжет гемата е сходна с геми №№ 1 и 34. М. ДОНЧЕВА, *Римски накити от Варна и Варненско. Съкровищата на Варненския Археологически Музей*, Варна 2003, 18.

Тракия

19 Philippopolis. Хермес.

Гема. Случайна находка. Червен яспис с плоска повърхност, фонът е матов, отделни части от изображението са полирани. Гемата е добре запазена, инкрустирана върху модерен пръстен. Размери на гемата: 1 x 1,6 см. Датирата се във втората половина на I в. пр. Хр. – I в. сл. Хр. Съхранява се в РАМ – Пловдив. Инв. № 740.

Бюст на младия Хермес в профил наляво. Заоблени бузи, широко отворени очи, носът е леко издължен, малки, добре оформени устни, изразът е съсредоточен. Линията на профила издава портретни черти. Симетрично разположени едри букли очертават лицето. На главата носи петасос без крилца. На раменете драпирана мантия. Кадуцейт е облеган на дясното рамо. Великолепното лице е детайлно моделирано. Правилни пропорции. Класицистичен стил на изработка.

Сходен по стил с гемата от Ratiaria.

Ал. Милчева, Гемии в Регионалния Археологически Музей в Пловдив, ГРАМП, 12 (2014), 198, №14.

20. Чирпан. Хермес. Гема. Случайна находка. 1,4 x 1,0 см. Хермес поднася венец на Зевс, карнеол. Светлолилав аметист със заоблена форма. Фонът е полиран, а изображението е матово. Датирата се в I – II в. сл. Хр. Съхранява се в НАИМ – София. Инв. № 1479.

Хермес прав и гол, лицето в профил надясно. В едната ръка държи праметната мантия и кадуцей, в другата два житни класа и кесия над кръгъл жертвеник. Мускулатурата е подчертана, единият крак е отпуснат. Резбата е хубава и детайлна. Тази гема, заедно с гемии №№ 25, 26, 27 могат да бъдат обединени в т. нар. група на „Майстора на Хермес“.

Ал. Димитрова-Милчева, Антични гемии и камени, 46, №62

21. Кабиле, Ямболско. Хермес.

Гема. Случайна находка. Кафявочервен яспис с леко заоблена повърхност. 1,35 x 0,9 x 0,15 см. Фонът, изображението и страничният кант са добре полирани.

Запазена е добре. Датирата се в I – II в. сл. Хр. Съхранява се в Исторически Музей Ямбол. Инв. № II 3729.

Хермес, стъпил върху означения терен с продълговата линия, е гол, прав, обърнат три-четвърти странично наляво. В протегнатата лява ръка държи кесия (*marsupium*), а с дясната, спуснатата надолу с праметната на лакътя мантия, кадуцей. Краката са обути в крилати обувки. Косите са навити на руло около лицето. Гърдите са неравномерно пластично моделирани, долната част на тялото е предадена чрез плоска резба. Като цяло изпълнението е с характер на масово производство.

Р. ZAZOFF, *Die Antiken Gemmen. Handbuch der Archäologie*, München 1983, 343 – 344, tafel 111, 5; Ал. Димитрова-Милчева, Антични гемии от Исторически музей на гр. Ямбол. – In: *Heros Hephaistos. Studia in Honorem Liubae Ogdenova-Marinova*. Велико Търново 2005, 425 – 426, № 1

22. Ямбол. Хермес. Гема. Случайна находка. Карнеол с полупрозрачен червен цвят и елипсовидна форма. 1,9x 1,0x 0,2 см. Заоблени повърхности, по-силно при гърба. Запазена добре. Датирата се в I – II в. сл. Хр. Съхранява се в Исторически Музей Ямбол. Частно притежание. Хермес прав, обут в крилати обувки, е стъпил върху означения с хоризонтална линия терен. Тялото е извито три четвърти, а главата е в профил. С дясната ръка, на която е праметната мантията, държи кадуцей, а с лявата кесия. Едри кичури коса оформят венец на главата. Силно подчертаната мускулатура, пластичната форма на атлетическото тяло и лицето показват плосък перлов стил. Ал. Димитрова-Милчева, Антични гемии от Исторически музей на гр. Ямбол, 426, №2.

23. Aquae Calidae. Хермес. Гема.

Случайна находка. Тъмно червен прозрачен карнеол. Елипсовидна форма. 1 x 1,3 см. Гемата е плоска от двете страни, с тесен страничен кант. Изображението е полирано, по повърхността има дракотици, но като цяло е добре запазена. Съхранява се в РАМ – Пловдив. Инв. № 224. Датирата се в III в. сл. Хр.

Хермес е гол, прав, със силно извито тяло, полуобърнат надясно. Главата е в профил надясно. Носи петасос, косите са прибрани в масивно руло отпред. Остри черти очертават линията на профила. В лявата ръка държи кадуцей, а в дясната кесия. Мантията е усукана около ръката и кадуцея. Обут е във високи обувки. Теренът е означен. Резбата е плитка, а изображението повърхностно и сумарно.

Ал. Милчева, Геми в Регионалния Археологически Музей в Пловдив, 198 – 199, №14.

24. Неизвестно местонахождение. Южна Тракия. Хермес. Сребърен пръстен с гема. Тип II, вариант 1 по Русева-Слокоска. Диам. 2,35 x 2,2 см; шир. на халката 0,4 – 0,9 см; рамена 1,2 см; диам. на щита 1,3 x 1 см; теж. 9,33 гр (900). Елипсовидната халка е съставена от кръжолок с правоъгълно пресичащи се секции, леко окръжени от външната страна, по-широки и по-съществени към изпъкналите триъгълни рамена. Съхранява се в Националния Археологически Музей – София. Инв. № 1393. Датира се в III в. сл. Хр.

Щитът на пръстена е елипсовиден с високо гнездо. В него е поместена гема от карнеол с конична форма, декорирана с изображение на Хермес. Хермес е представен прав, гол, обърнат надясно. В едната си ръка държи кадуцей, а в другата кесия.

L. RUSEVA-SLOKOSKA, *Roman Jewellery. A Collection of the National Archaeological Museum – Sofia*, Sofia 1991, 191.

НЕИЗВЕСТНО МЕСТОНАХОЖДЕНИЕ

25. Неизвестно местонахождение. Хермес. Гема. Сардър с леко заоблена лицева повърхност и силно изпъкнал гръб. 0,85 x 1 x 0,3 см. Фонът е полиран, но изтрит. Изображението е матово. Датира се в I – II в. сл. Хр. Съхранява се в НАИМ – София. Инв. № 533.

Хермес е прав, полуобърнат, с лице в профил надясно, стъпил върху означения терен. Тялото е леко извито, коленете са присвити. В ръцете държи кадуцей и кесия. Мускулатурата е подчертана. Резбата е плитка и детайлна, с хубаво изпълнение. Близка е до геми №№ 20, 26, 27.

Ал. ДИМИТРОВА-МИЛЧЕВА, *Антични геми и камеи*, 46, №63.

26. Неизвестно местонахождение. Хермес. Гема. Тъмночервен, полупрозрачен карнеол със заоблена повърхност и плосък гръб. 1,2 x 0,75 x 0,15 см. Датира се в I – II в. сл. Хр. Съхранява се в НАИМ – София. Инв. № 5942.

Хермес е прав, гол, полуобърнат с глава в профил надясно. Типът е сходен с геми №№ 20, 25, 27. Теренът е очертан с хоризонтална линия. Резбата е плитка и сумарна.

Ал. ДИМИТРОВА-МИЛЧЕВА, *Антични геми и камеи*, 47, №64.

27. Неизвестно местонахождение. Хермес. Гема. Тъмнокоричен, почти непрозрачен карнеол с плоска форма от двете страни. 1,5 x 1,1 см. Фонът е полиран, а изображението е матово. Датира се в I – II в. сл. Хр. Съхранява се в НАИМ – София. Инв. № 1686.

Хермес е прав, гол, с глава надясно.

В ръцете си държи кадуцей и кесия. Мускулатурата е подчертана. Теренът е означен с хоризонтална линия. Типът е сходен с геми №№ 20, 25, 26. Резбата е детайлна.

Ал. ДИМИТРОВА-МИЛЧЕВА, *Антични геми и камеи*, 47, №67.

28. Неизвестно местонахождение. Хермес. Гема. Почти прозрачен, светлочервен карнеол с оранжев оттенък. Плоска форма от двете страни. 1,15 x 0,75 x 0,1 см. Фонът е полиран, а изображението е матово. Датира се във II – III в. сл. Хр. Съхранява се в НАИМ – София. Инв. № 3847.

Хермес, полуобърнат надясно е стъпил върху означения терен. Тялото е силно извито, в ръцете държи кадуцей и кесия. Типът е сходен с тези на геми №№ 3, 11, 29, 30. Резбата е плитка, детайлна и прецизна.

Ал. ДИМИТРОВА-МИЛЧЕВА, *Антични геми и камеи*, 47, №68.

29. Неизвестно местонахождение. Хермес. Гема. Кафявочервен яспис с плоска форма. 1,0 x 0,8 x 0,4 см. Фонът и високият страничен ръб са полирани, изображението е матово. В гръбната си част гемата е олющена. Датира се във II – III в. сл. Хр. Съхранява се в НАИМ – София. Инв. № 6225.

Хермес е прав, обърнат напред, с глава в профил надясно. Пропорциите са скъсени. Типът е сходен с тези на геми №№ 3, 11, 28, 30. Теренът е означен, резбата е плитка и груба.

Ал. ДИМИТРОВА-МИЛЧЕВА, *Антични геми и камеи*, 47 – 48, №69.

30. Неизвестно местонахождение. Хермес. Гема. Тъмнокоричен яспис със заоблена повърхност и косо очертан елипсовиден ръб. Гръбът е плосък. 1,3 x 0,95 x 0,2 см. Фонът е полиран, а изображението е матово. Датира се във II – III в. сл. Хр. Съхранява се в НАИМ – София. Инв. № 5629.

Хермес е прав, гол, полуобърнат надясно, с преметната мантия на ръката. Тялото е есовидно извито. В протегнатата напред ръка държи кесия над висок кръгъл жертвеник, а в дясната кадуцей. Теренът е очертан с дъговидна линия. Резбата е сравнително дълбока, но груба. Като маниер на изработка силно се доближава до гемии №№ 3, 11, 28, 29.

Ал. ДИМИТРОВА – МИЛЧЕВА, *Антични гемии и камеи*, 47, №66.

31. Неизвестно местонахождение.

Хермес. Гема. Сбирка на Д. Димитров, Ловеч. Светлокафяв карнеол с леко изпъкнала повърхност и силно заоблен гръб. Фонът е матово полиран. 1,2 x 1,0 см. Датирани се в III в. сл. Хр. Съхранява се в НАИМ – София. Инв. № 7899.

Млад мъж, полуобърнат надясно, съвсем в типа на Хермес, държи неясен предмет в протегнатата напред дясна ръка, в лявата държи плащ вместо кадуцей. Резбата е плитка, а изпълнението грубо и повърхностно.

Ал. ДИМИТРОВА – МИЛЧЕВА, *Антични гемии и камеи*, 48, №72.

32. Неизвестно местонахождение.

Хермес. Гема. Сбирка на Д. Димитров, Ловеч. Червенокафяв непрозрачен карнеол със заоблена повърхност. Фонът и изображението са матови. 1,35 x 1,05 см. Датирани се в III в. сл. Хр. Съхранява се в НАИМ – София. Инв. № 7898.

Хермес е прав, полуобърнат с лице в профил надясно. В дясната ръка държи кесия, а в лявата плащ и кадуцей. При краката му е изобразен петел. Теренът е означен с хоризонтална линия. Резбата е плитка, а изпълнението грубо и схематично, формите са неразчленени. По стил е съвсем близка до гема №31.

Ал. ДИМИТРОВА – МИЛЧЕВА, *Антични гемии и камеи*, 48, №73.

33. Неизвестно местонахождение. Хермес. Златен пръстен с гема. Тип VI, вариант 1 по Русева – Слокоска. Диамет. 1,8 x 1,6 см; шир. на халката 0,3 – 0,4 см; рамена 0,5 см; диамет. на щита 1,3 x 1,2 см; теж. 4,5 гр; 20 карата (840). Кръглата халка на пръстена е съставена от три златни „жици“. Централната „жица“ е кръгла, като от двете ѝ страни има по една спираловидно увита, допълнително споени с щита. Периферията на щита, в основата на раменете е декорирана с обръч от златни перли, с различни размери, които са аранжирани в групи по дванадесет и

орнаментално наподобяват грозд. Халката и щитът са изработени поотделно и са споени заедно. Рамката на щита е леко деформирана, а по гемата има следи от ожулване. Съхранява се в Националния Археологически Музей – София. Инв. № 5213. Датирани се в III – IV в. сл. Хр.

Щитът на пръстена е елипсовиден с високо гнездо. В него е поместена гема от светлочервен карнеол, украсена с изображение на Хермес. Той е представен прав, гол, наполовина обърнат надясно. На главата си носи петасос, а в едната си ръка държи кесия над кръгъл жертвеник. На по – заден фон е изобразен кадуцей.

L. RUSEVA-SLOKOSKA, *Roman Jewellery. A Collection of the National Archaeological Museum – Sofia*, 181.

34. Неизвестно местонахождение.

Хермес и Изида-Фортуна.

Гема. Полупрозрачен оранжев карнеол с кафяв отенък. Избистрен цвят. Формата е плоска от двете страни. 1,2 x 1,05 x 1,0 см. Долната част е отчупена. Фонът и изображението са полирани.

Датирани се в I – II в. сл. Хр. Съхранява се в НАИМ – София. Инв. № 7975.

Хермес, прав, гол, полуобърнат надясно. На главата си носи петасос. Във вдигнатата нагоре лява ръка държи лавров венец, а в дясната кадуцей и мантия. Пред него е разположено статуарно изображение на Изида-Фортуна върху правоъгълен олтар, украсен с профилирана рамка. Богинята е представена с обичайните ѝ атрибути. Цялата композиция е разположена върху очертания с хоризонтална линия терен. Гемата е сходна по изпълнение и сюжет с гемии № 1, 18.

Ал. ДИМИТРОВА-МИЛЧЕВА, *Антични гемии и камеи*, 46, №61.

RATIARIA

35. Ratiaria. Хермес. Гема. Случайна находка. 1,4 x 1,25 x 0,5 см. Трипластен сардоникс, силно изпъкнала повърхност и плосък гръб. От двете страни гемата е пробита. Изображението е полирано, фонът е матов. Датирани се във II в. сл. Хр. Съхранява се в НАИМ – София. Инв. № 5584.

Бюст на младия Хермес в профил наляво с диадема и кадуцей на рамото. Облечен е в хламида, прикачена с кръгла аграфка. Косите са предадени с широки паралелни линии. Очите са широко отворени, устните свити.

Строго изражение. Плитка прецизна резба изпълнена в особен стил. Типът е характерен за гръцката пластика от IV в. пр. Хр., откъдето се пренася в глиптиката.

Б. Филов, Новооткрити старини, ИБАД, 4 (1914), 278; Ал. Димитрова-Милчева, *Антични геми и камеи*, 46, № 60.

36. Ratiaria. Хермес. Гема. *Случайна находка. Полупрозрачен червен карнеол с леко заоблена лицева повърхност и изпъкнал гръб. 1,5x 1,2 см. В долната част гемата е отчупена, фонът е силно полиран, а изображението матово. Датира се в I – II в. сл. Хр. Съхранява се в НАИМ – София. Инв. № 4991.*

Хермес, полуобърнат и леко отпуснат, е седнал върху скала. Главата е в профил надясно, а краката са кръстосани. На главата си носи петасос. С едната ръка се опира на скалата, а с другата държи кадуцей и петел. Мускулатурата на тялото е силно подчертана. Лицето е предадено сумарно и грубо, а птицата детайлно и прецизно. Теренът е означен с хоризонтална линия. Темата е широко разпространена в глиптиката. За прототип е използвана статуята на Хермес от Херкуланския музей, копие на Лизиповия оригинал. По тип е сходна с геми кат. №№ 4, 5 от Novae.

Ал. Димитрова-Милчева, *Антични геми и камеи*, 48 – 49, №74.

„ДОБРИЯТ ПАСТИР“

37. Неизвестно местонахождение.

Добрият пастир. Гема. Карнеол. Елипсовидна форма. 1,7 x 1,4 см. Датира се в IV в. сл. Хр. Съхранява се в НАИМ – София. Инв. № 1191.

Изобразен е „Добрият пастир“ (Хермес-Меркурий Кривофорос), прав, обрънат напред, с глава в профил наляво. Облечен е в къса препасана дреха. На раменете му е праметнат овен, също с глава в профил. Четирите крака на овена са събрани пред гърдите, а пастира ги държи с дясната си ръка. Лявата е облепната на кривака. От двете страни на изображението е изписан гностически надпис с гръцки букви.

Д. Овчаров, М. Ваклинова. *Ранновизантийски паметници от България (IV – VII в.)*, София 1978, 62, обр. 143.

GEMS WITH IMAGES OF HERMES-MERCURY FROM THE PROVINCES OF MOESIA INFERIOR AND THRAC

Bozhidar Draganov

Abstract: The article presents a general review of all gems with images of Hermes-Mercury from the territory of the Roman provinces, Moesia Inferior and Thrace. This multiform divinity is directly related with human spirit, existence and daily pursuits. That's why the gems with Hermes' images are so numerous all over the Roman Empire. They are perceived as an apotropaic amulets that bring good luck and avert evil. The article reveals the connection between the conservative Roman iconography and the symbolism of the "Grylloi" and the "Gnostic" signs, which has been reflected in the multi-layered image of Hermes Psychopompos.

Keywords: Hermes-Mercury, glyptics, gems, Moesia Inferior, Thrace, grylloi, Ψυχοπόμπος